

Esad Zgodić*

NIKOLA STOJANOVIĆ

- Prilog kritičkoj historiji socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini -

Rezime

U kritičkoj, a ne ravnodušnoj ili idolatrijskoj, interpretaciji historije socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini, publicirano djelo Nikole Stojanovića karakteristično je po tome što ono s početka 20-og stoljeća u doba austrougarske vladavine nad Bosnom formulira, u paradigmatičnom smislu ideologiju i politiku srpskog nacionalizma. Manifestira se on u njegovom poricanju nacionalnog individualiteta Hrvata i u trivijalnim elementima antisemitizma. Izražava se i u negaciji bošnjačkog nacionalnog individualiteta i pansrpskoj percepciji Bosne i Hercegovine kao etnički srpske zemlje. Istovremeno, pokazuje i unutarnje ideološke komponente srpskog nacionalizma kao što su teritorijalni hegemonizam, etnički pansrbizam, nacionalni narcizam, srpsko mesijansko poslanje i sl. Mada recipira i neke elemente liberalnih vrijednosti, one ostaju u domenu retoričkog budući da su do kraja inkonzistentne njegovom nacionalizmu utemeljenom i na rasističkim teorijama i biologističkim, socijdarvinističkim diskursima.

* Prof. dr. Esad Zgodić radi na Fakultetu političkih nauka, Sarajevo

Prema tome, svaka kritička rekonstrukcija historije doktrinarnog nacionalizma na ovim prostorima mora ozbiljno uzeti u obzir i političko mišljenje Nikole Stojanovića koji je, što je našoj javnosti, manje ili više, skrivano, svoju političku biografiju okončao kao ideolog četničko-fašističkog pokreta Draže Mihajlovića.

Pred II svjetski rat, uz Vladimira Ćorevića i Stevana Moljevića, Nikola Stojanović bio je jedan od odlučno meritornih, dakle neposredno utjecajnih bosanskosrpskih ideologa projekta *Velike Srbije* i autora doktrinarnog utemeljenja srpskog fašističko-četničkog, genocidnog pokreta i njegove empirijske prakse.¹ Razumljivo, ovdje, u naš tematsko-vremenski okvir, ne pripada interpretacija tog projekta u njegovim percepcijama. No, zanimljivo je, što će se i pokazati, Stojanovićeve pozne velikosrpske političke koncepcije svoje ishodište imaju u njegovim ranim, u doba austrougarske vladavine nad Bosnom, objavljenim teorijskim i ideologijskim stanovištima. Tu nema diskontinuiteta; njegova politička aksiologija u višedecenijskoj je konzistenciji, u ovom je vremenu on dovodi do krajnjih uobličjenja.

Unutar obimom nevelikog rukopisa Nikole Stojanovića², publiciranog za vrijeme austrougarske vladavine u Bosni, izdvajamo

¹ Bio je u rukovodstvu Srpskog kulturnog kruga, koji je kreirao politički program fašističko-četničkog, ravnogorskog pokreta Draže Mihajlovića. U leksikonima izdatim u socijalističkom periodu to se prešućuje, a to znači i falsificira. Vidi se to i iz bibliografske natuknice o njemu u leksikonu *Ko je ko u Jugoslaviji*.

² Mostar, 3. I 1880 – Beograd, 5. III 1964. Političar i advokat. Gimnaziju završio u Mostaru, pravne nauke u Beču. Bio je jedan od osnivača opozicionog lista «Narod», koji je u početku izlazio u Mostaru, i duže vrijeme njegov urednik. Za vrijeme aneksione krize, 1908., nalazio se u Zürichu i tamo objavio knjigu *Die Autonomie Bosnien und Herzegovina*. Godine 1910. bio je izabran za poslanika u Bosanskohercegovački sabor. Prvi svjetski rat zatekao ga je u Beogradu, odakle je u jesen 1914. otišao u Rim. Bio je član Jugoslovenskog odbora (v.) i u toku čitavog rata aktivno je radio na stvaranju zajedničke države Južnih Slavena. Na

nekoliko za historiju socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini relevantnih tematsko-problemskih sklopova. Riječ je o naciji i srpskom nacionalizmu, kritici klerikalizma, demokratiji i agrarnom pitanju. Uostalom, to su teme koje dominiraju u literarnoj produkciji bosanskosrpske inteligencije toga vremena, te u tom pogledu njegova misao nije ništa ekskluzivno, atipično i originalno. No, Nikola Stojanović će, mada je pripadao – kako su se njegovi sumišljenici retorički, a bez racionalnog utemeljenja, sami nazivali – liberalno orijentiranoj srpskoj inteligenciji okupljenoj oko lista *Narod*, posebno u razumijevanju srpskog nacionalizma, formulirati radikalno *konzervativna* stanovišta. *Konstitucionalne, koncepcijske dimenzije srpskog nacionalizma sada će, u paradigmatičnom, u idealno-tipskom smislu, biti dovedene na vidjelo.*

Odnos prema režimu

Figuriraju one i u kontekstu njegove, za srpsku inteligenciju karakteristične, kritike austrougarskog režima.³ U toj kritici, međutim, ne zastupa, čini se, vaninstitucionalni radikalizam i politiku ilegalne subverzije. On zna za ograničenja bosanskog Ustava i skućene ingerencije Sabora.⁴ I uoči objavljivanja Ustava, pledira njegovu

Konferenciji mira u Parizu 1918.-19. bio je ekspert za Bosnu i Hercegovinu. U rukopisu je ostalo njegovo memoarsko djelo: *Mladost jednog pokoljenja* (Leksikon *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd).

³ Jedna od takvih kritičkih misli glasi: “Naša tragika opet leži u tome, da jedna vlada sastavljena od tuđih ljudi upravlja našom zemljom. Prirodno je stoga da ona u prvom redu mora zastupati i tuđe interese. Da pretpostavimo najkorektnije ljude kao njene predstavnike - drukčije nije moguće. Njihov nacionalni i državni egoizam, patriotizam, njima imperativno nalaže, da rade, kako rade.” (*Bosanske investicije*, Pregled, Sarajevo, br. 1., 1912., str. 2.).

⁴ “Naša prava, sadržana u tom ustavnom statutu, minimalna su. Specijalno pravoslavni i muslimani su oštećeni sa brojem virilista. Pravoslavni i sa brojem biranih poslanika. (...) Birokratski način upravljanja je potpuno zaštićen. Sabor je skoro jedan običan savjet.” (*Na pragu novog doba*, Pregled, Sarajevo, br. 1., 1910.)

funkcionalnu srpsku recepciju kao okvir novih mogućnosti unutar bosanskog političkog aktiviteta: "Ali kakav god ustav bio - valja od njega stvoriti bazu za budući rad. Kao Srbi mi smo navikli na borbu, kao demokrate mi moramo da se naviknemo na aktivnost. Pasivitet ili neplodno kritikovanje treba da izbacimo iz niza metoda našega rada. Svaki zakon i svaka institucija vrijede samo onoliko, koliko vrijede njegovi izvršioци, odnosno predstavnici."⁵ I kasnije će zastupati identično *funkcionalističko-legalističko* stajalište: "Nama je data legislativa i kontrola - u granicama. Stoga mi moramo iskoristiti ovu priliku, da legislativom i kontrolom osiguramo korist svojoj otadžbini. (...) Ustavom je naše pravo osigurano. Njega treba u punoj mjeri iskoristiti. Svaka polovnost može postati vrlo opasna."⁶ Unutar ustavnih mogućnosti i potencija institucije Sabora treba se voditi politička borba za podizanje ekonomskog i kulturnog stanja naroda i zemlje.⁷ Pritome uključuje i spoljnopolički diskurs, kalkulira sa relevantnom ulogom Bosne u antagonističkim odnosima između Austrije i Mađarske.⁸ U takvom diskursu, i pod pretpostavkom unutrašnjeg unutarbosanskog, posebno unutar srpskog jednodušja, racionalno percipira potencijalnu moć bosanske vlade.⁹ Tako, recipirajući društveno-političke okolnosti instalirane s Ustavom i Saborom, definira pojam *realne politike*, koju

⁵ Na pragu novog doba, cit. izd., str. 3.

⁶ Bosanske investicije, cit. izd., str. 2.

⁷ Ovakva stajališta formulira u kontekstu diskusije povodom velikog zajma za izgradnju željeznica u BiH.

⁸ "U borbi, koja predstoji između Austrije i Ugarske može glas naše otadžbine vrijediti mnogo više, nego bi vrijedio u normalnim prilikama. Taj momenat treba iskoristiti i za to trebaju vrlo sposobne, vrlo okretne vođe naše politike." (Na pragu novog doba, cit. izd., str. 3.)

⁹ U tom smislu piše: "(...) nas neće nijedna od spomenutih vlada moći izigrati. Mi ćemo štaviše biti traženi i dragocjeni saveznici svakoj od njih, kad joj bude trebala naša pomoć i - kad ona osigura ili dade bolje garancije za napredak naše otadžbine." (Cit. djel., str. 3.)

razlikuje od *politike servilnosti*; tako definira *politiku kompromisa*, razlikujući je od politike *kompromitacije*.¹⁰

No, ovaj, u našem uvidu, racionalno-funkcionalistički pristup prestaje figurirati kada njegova misao pređe u nacionalnu sferu: tu se sada pokazuje onaj srpski šovinizam.

Nacija, srpstvo i srpski nacionalizam

Nikola Stojanović razlikuje dva odnosa prema naciji; jedan koji pokriva vrednosno pozitivnim terminom *nacionalizam* i drugi, koji izražava vrednosno negativnim terminom *šovinizam*. Retorički ne želi da se njegovo konceptijsko poimanje nacije i srpskog nacionalizma shvati u terminu i pojmu šovinizma. No, riječ je o retoričkoj i licemjernoj pretenziji: njegovo shvatanje srpskog nacionalizma u sadržinskom smislu i jest, zapravo, u našem uvidu, koncentrirani izraz i idealno-modelski oblik srpskog šovinizma.¹¹ Otuda su, zapravo, u našoj interpretaciji, termini i pojmovi nacionalizma i šovinizma u njegovom mišljenju sinonimi.

Filološki, etnografski i politički diskurs u poimanju nacije, u ovom slučaju prirode srpskog i hrvatskog naroda, diskurs koji ustvrđuje da su oni jedan narod¹², smatra nedostatnim.¹³ Otuda, pretendira da svoje razumijevanje srpskog nacionalizma-šovinizma deducira iz više

¹⁰ Na pragu novog doba, cit. izd., str. 4.

¹¹ Razvija, inače, svoje poimanje nacije i srpskog nacionalizma u kontekstu radikalne negacije hrvatstva, hrvatskog identitetskog samorazumijevanja, hrvatskog nacionalizma i hrvatske nacionalne politike, pa u tim polemičkim relacijama, u tom smislu, piše: "Biće nam vrlo žao, ako neko ovo izlaganje shvati kao negiranje Hrvatsva i jedino kao izraz srpskog šovinizma." (Srbi i Hrvati, /Drugo izdanje s pogovorom/, Srpska štamparija dra Svetozara Miletića, Novi Sad, 1902., str. 5.)

¹² Pogovor, cit. izd., str. 52.

¹³ "Do sada se kod nas u pretresanju tog pitanja (o etničko-narodnim vezama i odnosima između Srba i Hrvata, nap. E. Z.) polazilo jedino sa filološko-etnografskog gledišta. (...) Ali i ako je to gledište jedno od glavnih, ono nije i jedini osnov posmatranja." (Cit. djel., str. 6.)

izvora, prije svega iz šire *sociološke* teorije nacije.¹⁴ Pritome nekritički prihvata Glumpovićeovu teoriju i njezino poimanje fenomena pleme, narod i narodnost, odnosno nacionalitet. U njegovom uvidu, po toj teoriji pleme (Stamm) je “(...) etnički životni produkt, narod (Volk) političko djelo, a narodnost (Nationalitat) kulturna pojava, kulturno djelo. U plemenu je oličeno etničko jedinstvo, u narodnosti moralno i duhovno”¹⁵. U daljim preciziranjima Glumpovićeve teorije akcentira kako pleme nastaje prije pojave države, a narod nastaje u državi inicijativom jednog plemena.¹⁶

Slijedeći Glumpovića, on će, kao što vidimo, pleme definirati kao historijski prvobitni etnički entitet. Narod je pleme-etnos konstituiran u političku zajednicu u formi države. Nacionalitet je narod kao političko-državni individualitet koji je dosegao svijesti o zajedničkom kulturnom, moralnom i duhovnom jedinstvu. U ovom kontekstu posebno insistira na diferenciji između naroda kao političkog naroda i naroda kao narodnosti, odnosno nacionaliteta.¹⁷ Potkrepljujući ovu diferenciju, poziva se i na Mančinija, “(...) s kojim se s malo razlike slažu svi državnopravni naučnici od Blunčlija do Martensa (...)”¹⁸, po kojem je narodnost “(...) prirodno udruženje ljudi sjedinjenih zajednicom zemlje, porijekla, običaja, i jezika, sa čvrstim jedinstvom života i sviješću o međusobnoj pripadnosti.”¹⁹ Pritome, u tumačenju nacije i nacionalne ideje poziva se i na Karla Kautskog: “Koreni su moderne nacionalne ideje, kako zgodno veli Kautski:

¹⁴ Pretendira da iz perspektive sociologije nacije odgovori na pitanje da li su Srbi i Hrvati dva plemena istoga naroda ili dva posebna naroda (narodnosti) ili jedan narod, jedno pleme. (Cit. djel., str. 6.) Riječ je o tri u to doba dominirajuća stanovišta unutar kojih su se poimali identitet i odnosi između Srba i Hrvata.

¹⁵ Cit. djel., str. 6.

¹⁶ Cit. djel., str. 6.

¹⁷ On, zapravo, diskutira o savremenoj temi, o odnosu državlanske i etnonacije.

¹⁸ Srbi i Hrvati, cit. djel., str. 8.

¹⁹ Cit. djel., str. 8.

1. osiguranje unutarnje i proširenje spoljne pijace;
2. sloboda i demokracija;
3. širenje književnog obrazovanja u masu.”²⁰

Stojanović recipira one sociološke teorije sa evropskog Zapada po kojima nacionalitet u sebi istovremeno čuva i svoj plemensko-etnički supstrat, kao biološku zajednicu *krvi i tla*, i njegovu transformaciju u narod kao političku zajednicu u formi države te njegovo uzdizanje u zajednicu običaja, jezika, kulture, morala, duhovnosti i svijesti o zajedničkoj pripadnosti. Nacionalitet je, to je je krajnja *implikacija* ovog shvatanja, djelo biologije, politike i kulture.

No, ova opća sociološka određenja sada, bez racionalne osnove, aplicira na interpretaciju hrvatskog narodnog identiteta i, u kontekstu negacije tog identiteta, razvija radikalnu verziju srpskog nacionalizma-šovinizma. Ni sa stanovišta Gumplovićeve ni sa stanovišta Kautskijeve teorije, u njegovom uvidu, Hrvati nisu nacija. Dakle, sa stanovišta ovih definicija smatra da Srbi i Hrvati *nisu jedan narod sastavljen od dva plemena* “(...) jer bi to značilo potcjenjivati kulturne i političke tekovine obojih, da ih nazovemo imenom nesređenih gomila, koje su spojene samo zajednicom porijekla”²¹.

Što, za razliku od hrvatskog, *karakterizira srpski narod?* Glumpovićeve teorija aplicirana na historiju srpskog naroda potvrđuje se, prije svega, u ulozi onog srpskog plemena kojim je upravljao Stevan Nemanja: ono je formiralo srpsku državu, a s njom i srpski narod kao politički narod.²² On je, dakle, političko djelo srpske države, ali se njegovo političko jedinstvo oformilo tek zajedničkom odbranom na Kosovu i zajedničkom sudbinom robovanja osmanskoj vlasti.²³ Napokon, nakon plemenske i narodne etape srpski se narod konstituira i kao nacionalitet, koji je kulturno djelo i moralno i duhovno jedinstvo

²⁰ Pogovor, cit. izd., str. 46.

²¹ Srbi i Hrvati, cit. djel., str. 6.

²² Cit. djel., str. 6.

²³ Cit. djel., str. 7.

srpskog naroda. A tom kulturnom, moralnom i duhovnom jedinstvu udario je temelje sv. Sava.²⁴

Rezimirajući: ekskluzivni identitet srpskog naroda, iz kojeg proizlazi i njegova superiornost, sastoji se u tome što je on prošao sve tri povijesne etape u svom razvoju: od plemena preko naroda (Volk) pa do nacionaliteta. Konzekvencija je samoočigledna: narod koji nije prešao povijesne etape u skladu sa Glumpovićeovom teorijom i nije narod. Ovdje, su to Hrvati. Srpska nacija nije, nadalje, logička je konzekvencija njegovog stanovišta, poput drugih nacija, moderni fenomen, nego je fenomen srednjovjekovlja, pa se i u tome pokazuje njen ekskluzivitet. I tu je ekskluzivizam: on zna da se ideja nacionalnosti pojavila nakon Francuske revolucije, ali, eto, i prije tog doba, što pokazuje povijest srpskog naroda “(...) bio je običan proces, da od političkog naroda postaje narodnost.”²⁵

No, u tome se ne iscrpljuje njegovo poimanje srpske nacije. *Ekskluzivizam srpskog identiteta*, manifestan u njegovom drevnom, srednjovjekovnom porijeklu i povijesnoj evoluciji od plemena do nacionaliteta, tek je jedna od sadržinskih dimenzija srpskog nacionalizma.

U njegovom uvidu, riječ je o odnosu između Srba i Hrvata, o različitom *poimanju slobode*. Nije riječ o etničkim diferencijama nego o hrvatskom i srpskom shvatanju slobode. I u tom poimanju dominira srpsko shvatanje koje, onda, hrvatstvo reducira na političko-partijski, a ne nacionalni entitet.²⁶ To se demonstrira u tezi o ekskluzivnom slobodarstvu i naprednjaštvu srpstva.²⁷ Srpska je odlika ljubav prema slobodi i nezavisnosti.²⁸ No, srpski narod “(...) je inteligentan i on

²⁴ Cit. djel., str. 7.

²⁵ Cit. djel., str. 9.

²⁶ Cit. djel., str. 17.

²⁷ Cit. djel., str. 16.

²⁸ Pogovor, cit. izd., str. 45

voli borbu (...)”²⁹. Srbi su, za razliku od Hrvata, “(...) tolerantni i velikodušni.”³⁰ Oni su sentimentalni i častan narod.³¹ Oni nisu, kao Hrvati, vjerski fanatici.³² Oni posjeduju, za razliku od Hrvata, kojima je svojstven tek opći katolički moral, svoj osebujni srpski narodni moral a to je “(...) posebna grana srpske kulture.”³³ I šire, oni posjeduju posebne filozofske, religiozne i moralne nazore.³⁴ Srpsku kulturu karakterizira njena privlačnost za Druge i njezina snaga koja imponuje.³⁵ Srpska se identitetska karakterizacija manifestira, nasuprot tezi o hrvatskom historijsko-državnom pravu, u tzv. srpskom prirodnom pravu koje je tobože, izloženo u srpskoj narodnoj misli.³⁶ Srpski se ekskluzivizam, nadalje, pokazuje u srpskoj epici, u *srpskom narodnom mišljenju*³⁷, izraženom u srpskim narodnim pjesmama, u pričama o *mjednom guvnu*, u seljačkoj svijesti o srpskom kulturnom i političkom jedinstvu. Upravo je ova folklorna stvarnost, stvarnost narodnih pjesama izvor srpskog ponosa.³⁸ Hrvati nemaju inteligentnih seljaka, za razliku od Srba: “I srpsku kulturu i srpsku državu i onu veličanstvenu poeziju, sve je stvorio srpski seljak. Osim Švajcaraca nećete naći sličnog primjera u istoriji.”³⁹ No, na drugoj strani, srpska inteligencija je “(...) u nas slabo šta privrijedila. Ona je šta više često puta i kvarila, jer je u njoj bilo raznih tuđih elemenata.”⁴⁰ U tom

²⁹ Cit. djel., str. 32.

³⁰ Cit. djel., str. 42.

³¹ Cit. djel., str. 42.

³² Cit. djel., str. 43.

³³ Cit. djel., str. 45.

³⁴ Oni se izražavaju u “(...) veličanstvenim narodnim umotvorinama i sa posebnom narodnom umjetnosti (...)” (Cit. djel., str. 45.)

³⁵ Stojanović govori o tome kako je kult srpskog junaka Marka Kraljevića postao kult i kod Hrvata i Bugara. (Cit. djel., str. 46.)

³⁶ Srbi i Hrvati, cit. djel., str. 16.

³⁷ Cit. djel., str. 9.

³⁸ Cit. djel., str. 10.

³⁹ Pogovor, cit. izd., str. 50.

⁴⁰ Cit. djel., str. 50.

smislu i piše kako je “(...) teško naći inteligentnijeg i punijeg životne snage naroda od srpskog naroda i inteligencije, koja pokazuje manje oduševljenja od srpske inteligencije.”⁴¹ Ova himnična oda seljaštvu kao izvorištvu nacionalnog srpstva ne korespondira sa Radulovićevim poimanjem demokratije, koje isključuje sposobnost seljačkog stratuma iz demokratskog ethosa.

U ovom kontekstu on izražava i *srpskonarcističku mesijansku svijest*: Srbi su ekskluzivni protagonisti slobodarske svijesti, naprednosti, kulture i civilizacije.⁴² Srpska narodna misao “(...) znači (...) ekonomsku, političku i kulturnu nezavisnost, i spas od germanske naježde.”⁴³ Srpsko je mesijansko poslanje, posebno prema Hrvatima, da ih obrazuju na neki način “(...) za slobodnoumne ljude.”⁴⁴ Oni su nosioci moralnosti uopće, etike altruizma i sažaljenja, nisu sposobni za pakost prema Drugima.⁴⁵ Njihova je misija, tj. oni su pozvani da budu nosiocu međuvjerske tolerancije i da za tu misao pridobiju “(...) sve vjere našeg naroda”⁴⁶. Oni su narod ekskluzivne životne snage, nisu se “(...) izgubili u moru drugih rasa i kultura, nego su često puta i kao manjina sebi kulturno potčinjavali autohtonu većinu”⁴⁷. Otuda, u svojim narcističkim predstavama srpskog identiteta, Nikola Stojanović upravo akcentira tzv. srpsku asimilacionu snagu. *Ekskluzivitet* srpstva sastoji se u njegovoj asimilatorskoj snazi prema etnički Drugome:

⁴¹ Cit. djel., str. 51.

⁴² Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 14. No, u toj misiji Srbi – racionalizira njihovo kulturno zaostajanje – navodno nastupaju polahko ali stalno, pa zato “(...) nećemo skoro osnivati opere pa da je za kratko vreme izgubimo”. (Cit. djel., str. 15.)

⁴³ Cit. djel., str., 18.

⁴⁴ Cit. djel., str. 18.

⁴⁵ Pogovor, cit. izd., str. 23. Ovdje Stojanović misli na Hrvate, a u ovoj etici vidi srpski odgovor na njihovu mržnju. (Cit. djel., str. 23.)

⁴⁶ Pogovor cit. izd., str. 43. Riječ je o toleranciji u obliku formule: “Brat je mio, koje vjere bio.” Hrvati ne mogu nositi u vrijednost budući da je kod njih “popovska riječ iznad svega” i “vjerska netolerancija iznad svega”. (Cit. djel., str. 43.)

⁴⁷ Pogovor, cit. izd., str. 49.

unutar srpskog naroda tuđinci “(...) postaju (...) već u drugom koljenu ne samo imenom, nego i kulturom Srbi (...)”⁴⁸. Njihova je otpornost tuđinskom i osobina srpske kulture, i tu se, onda, u evropskom kontekstu, i postavlja srpsko nacionalno pitanje kao neriješeno.⁴⁹ Srbi su, dakle, narod sposoban za *posrbljavanje*, pa onda oni i etnički strani element “(...) u drugom koljenu (...)” srbiziraju.⁵⁰ U tome je njihova, navodna kulturno-civilizacijska superiornost. I upravo zbog te superiorne predikacije Srba, Hrvati ne mogu biti narodnost (nacionalitet), jer je, navodno, Hrvatska, uglavnom, proizvod i refleksija stranih, ovdje: austrijskih i mađarskih utjecaja. Srpski ekskluzivizam, dakle, u njegovoj percepciji pokazuje se i u *asimilatorskoj snazi svesrpstva*. No, srpska narcističko-superiorna autopredstava kod Nikole Stojanovića manifestira se i u navodnoj srpskoj otpornosti prema ekonomskim i kulturnim utjecajima Evrope. Suprotno, u njegovom uvidu, Hrvati nemaju takve attribute, tako da i u kulturnom i civilizacijskom smislu nisu sposobni da, u nacionalnom smislu, pariraju Srbima.⁵¹

Dehumanizacija Hrvata

Krećući se u onim kategorijama plemena, naroda i nacionaliteta (narodnosti) i unutar predstave o srpskom identitetskom ekskluzivizmu Nikola Stojanović doći će na stanovište *opće dehumanizacije Hrvata*, a dehumanizacija drugog bitno je određenje svakog, pa i srpskog nacionalizma. Njena je ključna teza da oni, po onim sociološkim kriterijima nacije, nisu “(...) ni pleme, ni posebna narodnost. Oni se nalaze na prelazu iz plemena u narodnost, ali bez nade da će sačinjavati ikada posebnu narodnost.”⁵² Nisu, dakle, nacionalitet (narodnost) jer, prije

⁴⁸ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 13.

⁴⁹ Cit. djel., str. 14.

⁵⁰ Cit. djel., str. 13.

⁵¹ Cit. djel., str. 14. Upravo ova snaga i srpska superiornost proizvodi hrvatsku mržnju prema Srbima. (Pogovor, cit. izd., str. 23.)

⁵² Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 9.

svega, nisu prošli kroz srednju etapu u povijesti razvoja nacija, nisu se nikada konstituirali kao politička zajednica u formi države⁵³, a onda nisu mogli ni steći atribute moderne nacije kao kulturne zajednice. Jer, oni “(...) niti imaju posebnog jezika, ni zajednice običaja, ni čvrstog jedinstva života, ni, što je glavno, svijesti o međusobnoj pripadnosti, i s toga ne mogu biti posebna narodnost”⁵⁴. Oni nemaju “(...) razvijene nacionalne svijesti ni shvaćanje zajednice interesa svih Hrvata.”⁵⁵ Izraz tog nedostatka u poimanju narodnosti, koji je konzekvencija podložnosti hrvatske inteligencije izvanjskim sugestijama⁵⁶, Stojanović vidi u njihovom lutanju tokom 19. stoljeća “(...) od Gajeva Ilirstva do Štrosmajerova Jugoslovenstva i Starčevićeva Hrvatstva (...)”⁵⁷. Hrvatstvo kao *ilirstvo*, koje je trebalo obuhvatiti Srbe, Hrvate i Slovence, stvoreno je iz austrijskih potreba protiv Mađžara. Štrosmajerovo jugoslovenstvo, koje uključuje i Bugare, bilo je odgovor na srpsko odbijanje ilirstva, forma pounijačenja Južnih Slovena i podrška austrijsko-vatikanskim pretenzijama na Balkan, a nakon stvaranja dualističke Austro-Ugarske monarhije došlo je do starčevićevskog hrvatstva, čija je svrha - *divide et impera*.⁵⁸ No, oni ne samo da nemaju zajedničke svijesti o svom političkom individualitetu, nego, kao što smo rekli, nemaju ni kulturni individualitet, oni “(...) nemaju nikakvih specijalno svojih pogleda na svet (u vjeri, običajima, vaspitanju itd.) nikakve nacionalne umjetnosti ni književnosti (...)”⁵⁹.

⁵³ I kad uvjetovno prihvata tezu da su Hrvati nakon ujedinjenja s Mađarskom imali svoju samostalnu državu, ipak konstatira: “Stvar je utoliko žalosnija, ukoliko je to više istina, kad za toliko vremena od političke zajednice nije mogla postati i kulturna jedinica (...)” (Cit. djel., str. 9.)

⁵⁴ Cit. djel., str. 8.

⁵⁵ Cit. djel., str. 7.

⁵⁶ Pogovor, cit. izd., str. 52.

⁵⁷ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 10.

⁵⁸ Cit. djel., str. 11.

⁵⁹ Cit. djel., str. 13.

Ni jezika svoga nemaju jer su prihvatili srpski jezik pa, u cjelini gledajući, ne smiju se ni usuđivati da govore o hrvatskoj kulturi.⁶⁰ Hrvati nemaju, dakle, autentični kulturni identitet, jer su, između ostalog, do kraja radikalno žrtve tuđinskih, u ovom slučaju austro-ugarskih utjecaja. Tu je njihova inferiornost.⁶¹ I ako pokazuju snage otpora, “(...) onda stoje više pod uticajem srpske kulture”⁶². Otuda, i ne može biti ni govora o nadmoći hrvatske kulture nad srpskom.⁶³ Naprotiv, Stojanović preferira srpsku kulturnu i civilizacijsku superiornost. Ne mogu Hrvati na sebe preuzeti mesijansku ulogu mirotvorstva, nosioca napretka i nisu oni pozvani “(...) da vode prvu riječ na Balkanu (...)”⁶⁴ jer nisu kulturniji od drugih balkanskih naroda.

Ni po Kautskijevom poimanju nacije Hrvati se ne mogu svrstati u nacije. Oni nemaju ni unutarnje tržište niti ga, smatra Stojanović, mogu proširivati jer žive u sklopu ekonomskih jačih carinskih zajednica, Austrije i Mađarske, koje daju pravac ekonomskoj politici.⁶⁵ Oni nisu nacije i zbog toga što ne mogu sačuvati slobodu i demokraciju jer uopće ne poznaju slobodu i demokraciju.⁶⁶ Njihova je književnost izgrađena na sasvim nenacionalnoj osnovi, te i nije moguće širiti tu književnost u masu, pa i sa stanovišta ovog Kautskijevog kriterija oni nisu moderna nacija. Otuda i nema smisla njihova borba za hrvatska državna prava.⁶⁷ Oni “(...) ne mogu dalje da se bore kao posebna narodnost, jer za to

⁶⁰ Cit. djel., str. 13. Usto, njihova se inteligencija uglavnom služi njemačkim i talijanskim jezikom, pa i to vodi denacionalizaciji. (Cit. djel., str. 13.)

⁶¹ Hrvati su “(...) narod, što u tuđem sluzi gleda svoj ideal, ne može više ništa ni tražiti nego da postigne svoj ideal - da postane sluga. To je moral, što danas vlada u Hrvatskoj.” (Cit. djel., str. 10.)

⁶² Cit. djel., str. 9. Ako se, naprimjer, dijelom emancipirali od njemačke kulture, onda je “(...) to moglo biti samo u srpskom duhu”. (Pogovor, cit. djel., str. 34.)

⁶³ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 13.

⁶⁴ Pogovor, cit. izd., str. 21.

⁶⁵ Cit. djel., str. 46.

⁶⁶ Cit. djel., str. 46.

⁶⁷ Cit. djel., str. 47.

⁶⁸ Cit. djel., str. 47.

nemaju prava. Oni jesu i ostaju samo jedna politička stranka, koja sve čini, da Srbe u borbi sa neprijateljima smete.”⁶⁸

No, ako Hrvati nisu nacionalitet, a što su onda oni: Hrvati, dakle, *nisu i ne mogu biti posebna narodnost, ali su na putu da postanu srpska narodnost.*⁶⁹ Hrvati, tek, rade na prenošenju u sebe srpskih kulturnih osobina, kojih se oni nikada ne mogu odreći.⁷⁰ Navodni dokaz za to, hrvatsko sjedinjenje sa Srbima, Stojanović vidi u hrvatskom prihvatanju srpskog književnog jezika.⁷¹ I sada nastaju koncepcijske kontroverze. Hrvati nemaju nikakvo pravo na kulturnu superiornost. Oni su žrtve utjecaja tuđinaca. Oni su obuhvaćeni, navodno, *nezaustavljivim procesom* pretapanja u srpstvo, jer “(...) se tu sastaje masa sa istojezičnom masom (...)”⁷². S obzirom na tu jednorodnu etničku i jezičku činjenicu Stojanović zastupa tezu da su Srbi i Hrvati ne dva divergentna etnosa, nego dvije političke opcije, dvije političke stranke.⁷³ U tom smislu i piše: “Besmisao je više i govoriti o dvije narodnosti. Pismo i vjera nijesu nigdje obilježja narodnosti - ne mogu ni kod nas biti. Oni, koji govore o Srbima i Hrvatima kao o posebnim narodnostima ili su izdajice, ili neznalice.”⁷⁴

Njegov srpski šovinizam okončava u radikalnoj, disjunktivnoj alternativni; u borbi za hegemoniju nema izbora, ili oni ili mi, odnosno “(...) do istrage naše ili vaše (...)”⁷⁵. U ovoj *istrazi* Hrvati će *podleći* zbog njihovog manjinskog položaja, teritorijalno-geografske konstitucije, izmiješanosti sa Srbima, kulturno i državotvorno superiornim, čije je mesijanstvo, po zakonu procesa opće evolucije, da avangardno nose

⁶⁹ Srbi i Hrvati, cit. djel, str. 15.

⁷⁰ Cit. djel., str. 15.

⁷¹ “Uzimanjem srpskog jezika za svoj književni jezik, učinili su najvažniji korak sjedinjenju. (Cit. djel., str. 15.)

⁷² Cit. djel., str. 15.

⁷³ Cit. djel., str. 15.

⁷⁴ Pogovor, cit. izd., str. 55.

⁷⁵ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 17.

napredak.⁷⁶ Pobijedit će Srbi i srpski krajevi, jer se među njima rodilo najviše junaka; to je i najljepša rasa, i najinteligentije stanovništvo, među njima su se odigrali veliki historijski događaji, pobijedit će krajevi gdje se govori najčistiji srpski jezik i odakle su potekle one divne umotvorine i sl.⁷⁷ Pobijedit će u toj borbi za hegemoniju Srbi “(...) jer je srpski centar mnogo bolji i jer smo mi najposlije i kvantitativni jači, mora Srpstvo pobijediti Hrvatstvo.”⁷⁸ Pobijedit će Srbi a ne Hrvati, jer su oni nosioci progresa.⁷⁹ Srbi su nosioci te ideje kulturne zajednice sa Hrvatima, njihovo je poslanje da nose ideju i poimanje slobode.⁸⁰ Kad se dostigne isti ideal slobode, onda može stupiti - djelo ujedinjenja.⁸¹ Srbi su nositelji slobodoumlja.⁸² I Hrvati se moraju “(...) *jedan put* okupiti oko slovenske srpske narodne zastave, da pod njom razračunavaju sa snažnim Germanstvom, Talijanstvom i Madžarstvom.”⁸³ Pritome, Stojanović ne propušta priliku da akcentira, želeći više hrvatskoj inteligenciji patriotizma i recepcije ideje o zajednici sa Srbima,⁸⁴ kako je prijatelj “(...) jakog i ujedinjenog južnog Slovenstva”⁸⁵.

⁷⁶ Cit. djel., str. 17.

⁷⁷ Pogovor, cit. izd., str. 49. Ovdje se Stojanović poziva na hvalospjeve Srbima iz pera Emilija Kastelara, Čemberlina, Anđela de Gubernatisa, Leora Bolisa i sl.

⁷⁸ Predgovor, cit. izd., str. 51.

⁷⁹ Cit. djel., str. 51.

⁸⁰ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 18.

⁸¹ Cit. djel., str. 18.

⁸² Cit. djel., str. 18.

⁸³ Pogovor, cit. izd., str. 48.

⁸⁴ Cit. djel., str. 52.

⁸⁵ Cit. djel., str. 48.

Kritika katoličkog klerikalizma i antisemitizam

U politici dehumanizacije Hrvata sa pozicija srpskog nacionalizma-šovinizma Stojanović kritizira hrvatsku politiku, koja je, u njegovom uvidu, prepuštena dominaciji popova internacionalne Katoličke crkve.⁸⁶ To je tako bilo u hrvatskoj povijesti, to obilježava i hrvatsku savremenost: “(...) popovi su pomagali da učine narod, još nesposobnijim za političku akciju, i tako je došlo do stanja, koje i danas traje, da masa naroda ne učestvuje nikako u političkoj borbi i da hrvatske težnje predstavljaju jedino nekolike klike, koje služe svačijim interesima, samo ne hrvatskim (...)”⁸⁷ Stojanović se koncentrira na kritiku katoličkog klerikalizma smatrajući da ne postoji pravoslavni klerikalizam, jer “(...) Srpskom narodu prebacivati klerikalizam: to je najveća besmislica”⁸⁸. Srbi jesu religiozni ali nisu klerikalni “(...) jer im je religija nacionalna. Religioznost je u opšte odlika svih Slovena.”⁸⁹ I u Srpskoj pravoslavnoj crkvi figurira vjerska nezavisnost i odbrana nacije kao glavni princip crkvenog uređenja.⁹⁰

Stojanović pritome smatra da su liberalizam i katolički klerikalizam apsolutne suprotnosti.⁹¹ Klerikalizam izražava kozmopolitizam, pa onda preferira, kao kontrarnu vrijednost, demokratski nacionalizam.⁹² Katolički klerikalci “(...) nastoje ubiti svako slobodno mišljenje (...)” oni “(...) žele na mjesto nacionalnih država uspostaviti papinsku im-

⁸⁶ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 12. Katolički popovi šire mržnju prema svima koji ne prihvataju dogme katoličanstva, posebno prema šizmaticima, pa otuda i ne može biti riječi o hrvatsko-srpskoj slozi “(...) dok popovi ne prestanu biti svemoćni faktor u hrvatskom javnom životu”. (Pogovor, cit. izd., str. 22.) Oni manipuliraju i hrvatskim masama zavodeći ih i zloupotrebljavajući oltar u političke svrhe. (Pogovor, cit. djel., str. 30.)

⁸⁷ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 8.

⁸⁸ Pogovor, cit. izd., str. 44.

⁸⁹ Cit. djel., str. 44.

⁹⁰ Cit. djel., str. 44.

⁹¹ Srbi i Hrvati, cit. djel., str. 15.

⁹² Cit. djel., str. 15.

periju, da upravljaju politikom čitavog svijeta.”⁹³ Oni su, razvijajući opći katolički moral i katoličke pojmove o svemu, onemogućili razvoj posebne hrvatske kulture.⁹⁴ No, sa pozicija srpskog nacionalizma, Stojanović smatra da je identifikacija hrvatstva i katoličanstva “(...) zapreka prodiranju srpske misli (...)” u hrvatski narod.⁹⁵ Hrvati “(...) stavljaju narodnost u službu vjere (...)”⁹⁶, i u tome se sastoji klerikalizam. Na osnovu klerikalizma ne može se stvoriti liberalan i demokratski narod⁹⁷, a naročito ako je unutar njega germanizam na djelu. Otuda Stojanović eventualnu abdikaciju klerikalizma i smatra propašću hrvatstva.⁹⁸ Nije moguće, čak ni pod utjecajem Masarikovih ideja, stvoriti od “(...) klerikalnoliberalan i demokratski narod (...)”⁹⁹ niti je moguće u tom kontekstu da hrvatstvo preuzme prirodno umjesto državnog prava za osnovu svog djelovanja.¹⁰⁰ Spas za Hrvate je da se otrese “(...) hegemonije jezuitske, koja je svemu zlu kriva”¹⁰¹.

No, u vezi sa kritikom katoličkog klerikalizma stoji i Stojanovićev *antisemitizam*. Jevreje naziva “Čivutima”, publicira negativne, pežorativne predstave o njima, smatra ih odgovornim za hrvatsku dekadenciju uopće. “Surevnjivost Čivuta trgovaca i netolerancija katoličkih popova ide ruku pod ruku. Izgleda paradoksalno, ali je na žalost istinito. Čivuti su zaista iza popova glavni faktor u hrvatskoj politici.”¹⁰² I oni sudjeluju u produkciji mržnje prema Srbima: “Mržnja hrvatska, koju su nagomilavali popovi i Čivuti na decenije, morala je

⁹³ Pogovor, cit. djel., str. 30.

⁹⁴ Pogovor, cit. izd., str. 46.

⁹⁵ Cit. djel., str. 16.

⁹⁶ Pogovor, cit. izv., str. 27.

⁹⁷ Srbi i Hrvati, cit. izd., str. 18.

⁹⁸ Cit. djel., str. 18.

⁹⁹ Cit. djel., str. 18.

¹⁰⁰ Cit. djel., str. 18.

¹⁰¹ Pogovor, cit. izd., str. 26.

¹⁰² Cit. djel., str. 23.

jednom izbiti na površinu.”¹⁰³ “Čivuti” i katolički klerikalci producenti su *hrđavih strana* kod hrvatskih masa, jer narod kao takav ne može biti *hrđav*.¹⁰⁴ Hrvati “(...) ne vide svojih pogrešaka, ni Čivuta, ni popova, koji im kožu zguliše.”¹⁰⁵ Inače, Stojanović prihvata Čemberlonovu tezu po kojoj netolerancija nije osobina slaveno-germanske rase jer je nju Katolička crkva primila od Jevreja, pa je u Hrvatskoj propovijedaju najviše popovi.¹⁰⁶ U oslobođenju Hrvata od katoličkog jezuitizma i utjecaja “Čivuta” vidi njihovu budućnost.¹⁰⁷ Pritome, Hrvatska “(...) prorijeđena njemačkim, mađarskim i čivutskim elementom (...)”¹⁰⁸ mora se oslanjati na Srbe.

Bosna, Muslimani i agrarno pitanje

Stojanović stoji na pozicijama *etničkog pansrbizma* i *srpskog teritorijalnog nacionalizma*.¹⁰⁹ Zato govori o naprimjer, “(...) zapadnom dijelu Srpskog Naroda (...)”¹¹⁰, a ne govori o jednoj nego o nizu srpskih zemalja između Jadranskog mora i Dunava. U srpske zemlje ubraja južnu Dalmaciju sa Bokom i Dubrovnikom, veći dio Hercegovine i Crne Gore, jugoistočnu Bosnu, Novopazarski sandžak, zapadnu Srbiju i Šumadiju te ravni Srijem. Pritom potencira: “To je srpski centar. Ostali srpski krajevi, koji su većinom naseljeni su iz ovog centra (...), zadržali su sve kulturne osobine domovine svojih otaca i ostali joj potpuno vjerni.”¹¹¹ Bosna i Hrecegovina, piše Stojanović, zemlja je sa

¹⁰³ Cit. djel., str. 23.

¹⁰⁴ Cit. djel., str. 25.

¹⁰⁵ Cit. djel., str. 42.

¹⁰⁶ Cit. djel., str. 42.

¹⁰⁷ Cit. djel., str. 26.

¹⁰⁸ Cit. djel., str. 54.

¹⁰⁹ Pritome Stojanović zna za teritorijalno širenje Srba, poziva se na Stanoja Stanojevića, koji iznosi historijsku činjenicu da Srbi zauzimaju veću teritoriju nego u doba doseljenja i da se to širenje odvijalo na štetu Hrvata, pa i u tome, piše Stojanović, Hrvati su “vatreni branioци besmislenog” historijskog i državnog prava. (Pogovor, cit. izd., str. 49.)

¹¹⁰ Bosanske investicije, Pregled, br. 1., 1913., str.1.

¹¹¹ Pogovor, cit. izd., str. 49.

jedinstvenom teritorijom, s jedinstvenim jezikom, a to je srpski jezik, i s jedinstvenom historijom.¹¹² No, mada je razdijeljena “(...) vjerama i nazivima narodnosti”¹¹³, ona je srpska zemlja.¹¹⁴ Riječ je, dakle, samo o različitim nazivima jednog – ovdje – srpskog naroda. No, zanimljivo je da Stojanović upotrebljava sintagmu *Bosanska Država*.¹¹⁵ Ona je za njega i naša otadžbina.¹¹⁶ Njeni interesi, posebno u bosanskom Saboru, treba da su iznad partijskih, vjerskih, nacionalnih i ličnih borbi.¹¹⁷ Pledira za jednodušnost i enegričnost u borbi protiv napada te za odbranu “(...) interesa zajedničke otadžbine”¹¹⁸. I još jednom: “Vjerski i partijski motivi moraju biti uvijek u pozadini prema opštim patriotskim.”¹¹⁹ Ali, ne može osvijestiti temeljnu inkonzistenciju: kako u zbilji objektivirati koncilijantnost i konvergenciju na tezi da Bosna, vidjeli smo, kao država i otadžbina jest srpska zemlja, zemlja jednog, srpskog naroda.

No, dok je u njegovom uvidu srbizacija hrvatstva tek stvar budućnosti, srpska etnička identifikacija Muslimana je, tvrdi on, povijesno već apsolvirana. Ona je srednjovjekovno djelo. Bogumili su bili etnički Srbi i borili su se, navodno, za srpske nacionalne interese. Boreći se za crkvene dogme, borili su se, u halucinantnim percepcijama,

¹¹¹ Pogovor, cit. izd., str. 49.

¹¹² Na pragu novog doba, cit. izd., str. 4.

¹¹³ Cit. djel., str. 4.

¹¹⁴ U tom smislu piše kako je naučno uvjerenje izraženo u jednoj knjizi u izdanju Matice hrvatske da je Bosna srpska zemlja izazvalo i podiglo čitavu hajku i hrvatsku netoleranciju. (Pogovor, cit. izd., str. 43.)

¹¹⁵ Bosanske investicije, cit. izd., str. 2. Stojanović upotrebljava ovu sintagmu u kontekstu zalaganja da “vojne željeznice Banjaluka - Doberčin” pređu u “ruke Bosanske Države.” (Cit. djel., str. 2.)

¹¹⁶ A njeni interesi treba “(...) da budu jači od palanačke pedanterije i orijentalških kaprica”. (Bosanske investicije, cit. izd., str. 3.)

¹¹⁷ Cit. djel., str. 3.

¹¹⁸ Na pragu novog doba, cit. izd., str. 4.

¹¹⁹ Cit. djel., str. 6.

tvrdi on, i za srpsku svoju nacionalnost, za “(...) čisto srpski nacionalni jezik, stare slavenske vjerske ustanove (...)”¹²⁰. Kasnije, oni koji su prihvatili islam, ostali su Srbi i tako što su izražavali i kao muslimani taj drevni srpski duh nezavisnosti, borbe za samoupravu, taj srpski revolucionarni duh.¹²¹ U onovremenoj, pod austrijskim režimom, u BiH vođenoj borbi Muslimana protiv katoličkog jezuitizma oni izražavaju taj tradicionalni srpski duh.¹²² I uopće, begovi, kao *bosanska aristokratija*, uz dubrovačku, u srpsko-hrvatskim sukobima stali su u ovom vremenu na srpsku stranu i tako izražavali srpski demokratski ethos i srpsku duhovnost.¹²³

U rješavanju agrarnog pitanja on se ne poziva, kako je to bilo uobičajeno, na historijske i etičko-humanističke motive i argumente. Pledira za obligatorni otkup kmetova od strane države i pritome nastupa sa pozicija praktične politike te sa ekonomskom i sociološkom argumentacijom.¹²⁴ Sa *privatno-ekonomskog* stajališta, i kmetovi i age imali bi korist od obligatornog rješenja agrarnih odnosa. Sa porastom imovinske snage kmetova pojačala bi se njihova kulturna i politička snaga. A age bi, budući da žive u gradovima, dobijeni novac mogle koristiti kao investicijski ili trgovački kapital.¹²⁵ Postoje i *nacionalno-ekonomski* razlozi za obligatorni otkup kmetova: sa racionalnim obradom zemljišta od strane njenih vlasnika pojačala bi se ekonomska moć stanovništva, razvila bi se industrijska proizvodnja, a s njom i opća kultura.¹²⁶ *Socijalno-politička* argumentacija za obavezni otkup insistira

¹²⁰ Pogovor, cit. djel., str. 44.

¹²¹ U borbi Husein-bega Gradašćevića ili Ali-paše Rizvanbegovića “(...) vidite taj srpski revolucionarni duh, vidite onu besprijekornu ljubav prema slobodi i nezavisnosti, kojom se odlikuje srpski narod na svim stranama”. (Pogovor, cit. izd., str. 45.)

¹²² Cit. djel., str. 45.

¹²³ Cit. djel., str. 51.

¹²⁴ Otkup kmetova, Pregled, Sarajevo, 1910., br. 2., str. 65.

¹²⁵ Cit. djel., str. 66.

¹²⁶ Cit. djel., str. 67.

na tezi da bi sa slobodnim zemljičarima država odbila za sebe snažan konzervativni element, otvorio bi se proces ukidanja staleških podjela i demokratizacije zemlje, konfesionalne opreke između hrišćana i muslimana, između gradova i sela izgubile bi na oštrini, Muslimani bi se integrirali u društvo i osjećali kao “jednakopravan dio jednog naroda.”¹²⁷, uspostavila bi se ekonomska i politička ravnoteža.¹²⁸ No, Stojanović sugerira i mjere koje bi mogle ubrzati i fakultativni otkup dok se ne usvoji koncept obligatornog otkupa.¹²⁹

No, u kontekstu ovog pitanja Stojanović se upućuje u muslimansku karakterologiju, ovdje: posjedničkog muslimanskog stratuma. Aginska konzervativna podrška režimu samo je “(...) ostatak orijentalne kulture i tromosti, koja u dodiru sa zapadnoevropskom kulturom često počinje prelaziti u drugu krajnost - negiranje svega što postoji.”¹³⁰ Muslimani su skloni “kismetu”, u tome traže utjehu, podnose u tom osjećanju i promjene, pa i one u agrarnim odnosima. Oslobođenjem kmetova muslimani bi se amalgamirali “(...) s ostalom braćom drugih vjera”, i kod njih bi se lakše “(...) razvila zajednička ljubav prema otadžbini (...)”¹³¹, a afirmacijom tolerancije i jednakopravnosti svih vjera na osnovu ukidanja feudalizma i Muslimani “(...) bi osjetili, da ih veže zajednička prošlost i budućnost s ostalim sugrađanima, ne bi se osjećali više kao usamljena vjerska oaza, nego kao jednakopravan dio jednog naroda”¹³².

¹²⁷ Cit. djel., str. 68.

¹²⁸ Cit. djel., str. 68.

¹²⁹ Cit. djel., str. 69 i 70.

¹³⁰ Cit. djel., str. 67.

¹³¹ Cit. djel., str. 68.

¹³² Cit. djel., str. 68.

Koncepcija demokratije i kritika inteligencije

Kako je moguće spojiti ethos demokratije i njegov anahorni koncept nacije? I, kako je moguće dovesti u vezu srednjovjekovnu srpsku aristokratiju i, u našem uvidu, halucinantno pojmljenu srednjovjekovnu demokratiju? Stojanović uspostavlja ove veze, ali retorički, bez logičke i sadržinske argumentacije. Kao što srpska nacija nije proizvod modernog doba, nego je djelo srednjovjekovnog vremena, isto tako srpsko shvaćanje i prakticiranje demokratije, navodno, potječe iz drevnog doba srednjovjekovnog srpstva. I tu je na djelu još jedan ekskluzivitet: demokratija je povezana sa aristokracijom. Sa *svetosavljem je došlo* do stapanja "(...) srpske aristokracije sa demokracijom u jednu nerazdjeljivu, divnu sastavinu - demokraciju s aristokratskim ponosom. U tome i leži važnost kosovskog boja, u tom smislu srpski poraz na Kosovu znači jednu veliku pobjedu."¹³³ Svetosavsko kulturno-nacionalno jedinstvo i izražava se u ovoj sintezi. Mitologija Kosova ovdje je na djelu: u tom spajanju "(...) i leži važnost kosovskog boja, u tom smislu srpski poraz na Kosovu znači jednu veliku pobjedu"¹³⁴. Demokratija je paradoksalno povezana sa aristokracijom i srpskom epikom junaštva: "(...) pojam Srbin identičan (je) sa pojmom junak, gde pored sve demokracije vlada neko plemićko osjećanje i ponos (...)"¹³⁵. U srpskom poimanju demokratije nije, dakle, nestalo aristokratskog, plemićkog osjećanja. Otuda i Stojanovićeve teza o srpskoj *svježoj demokratskoj kulturi*.¹³⁶ Srbi se visoko drže demokratskog principa, ali kod njih demokratija "(...) ne znači poniznost kao kod nekih drugih slovenskih naroda, nego - neku vrstu aristokratije!"¹³⁷ To poimanje demokratije

¹³³ Na pragu novog doba, cit. izd., str. 7.

¹³⁴ Cit. djel., str. 7.

¹³⁵ Cit. djel., str. 11.

¹³⁶ Cit. djel., str. 15.

¹³⁷ Pogovor, cit. izd., str. 51.

potječe iz srednjeg vijeka, iz vremena kad se stara srpska aristokratija stopila s narodom u kontekstu zajedničkog robovanja.¹³⁸

Srbi su nosioci liberalizma, hrvati klerikalizma. Srbi su protagonisti demokratskog nacionalizma, a Hrvati ultramontanskog kozmopolitizma. Srbi su nosioci onoga što mora pobjediti po *zakonima evolucije* - ideje i principa demokratije, a Hrvati su fanatici klerikalizma. Hrvatsko historijsko i državno pravo ispražnjeno je od liberalizma, a srpsko prirodno pravo, kao osnova programa srpskih političkih partija, nema u sebi ništa klerikalno-konzervativnog.¹³⁹ Srbi su, progovara opet opsesija srpskim mesijanstvom, nosioci borbe protiv klerikalizma a za demokratiju, za nacionalnu kulturu protiv tuđinske kulture, za ekonomsku nezavisnost a protiv ekonomske potčinjenosti; oni su protagonisti borbe za napredak a protiv nazatka. Na srpskoj, a ne na hrvatskoj strani, i trijumf je napretka i afirmacija *biološkog načela* - borbe za samoodržanje, koji potvrđuje srpsku životnu snagu.¹⁴⁰ Sukob između Srba i Hrvata kao dvije političke stranke i jest sukob između ovih oprečnih, liberalno-demokratskih i konzervativno-klerikalnih ideologija. Zato je teza o srpsko-hrvatskoj slozi tek *šuplja fraza*, i tako će biti dok Hrvatima upravljaju popovi.¹⁴¹ Jedinstvo između Srba i Hrvata moguće je kada među njima zavlada kulturna zajednica, kad budu među njima isti državni ideali i kada Hrvati prihvate srpsko shvatanje slobode.¹⁴² Pritom figuriraju još dva uvjeta: jedan pledira

¹³⁸ Cit. djel., str. 51.

¹³⁹ Cit. djel., str. 16.

¹⁴⁰ Pogovor, cit. izd., str. 47.

¹⁴¹ Cit. djel., str. 17.

¹⁴² Cit. djel., str. 18. Ponavlja ovu misao i u Pogovoru, cit. djel., str. 36. No, retorički, licemjerno piše: Srbi mogu Hrvatima "(...) u tom radu mogu samo poželeti uspjeha i svuda im pomoći". (Cit. djel., str. 18.) Njihovo ujedinjenje ne može biti djelo ni puke verbalne želje ni "(...) dobre slovenske duše (...)", nego proizvod politike i logike. (Cit. djel., str. 19.)

borbu za hegemoniju, ali s humanim licem¹⁴³, a drugi zagovara međusobno srpsko-hrvatsko upoznavanje, jer ono “(...) dovodi do izjednačavanja misli i uviđanja zajedničke opasnosti u čemu leži i osnova za zajedničku obranu i za osnivanje zajedničke budućnosti”¹⁴⁴. Pritome, u ovoj borbi i dalje Hrvati i Srbi sudjeluju kao dvije političke a ne etničko-nacionalne strane.¹⁴⁵

No, uz svu ovu srpsku mitologiju, vidjeli smo, Stojanović stoji na stanovištu realne, funkcionalističke, evolutivne politike, te tako i pojam demokratije dobija nove konotacije. Sad politika u sebe uključuje i druge, a ne samo epske vrijednosti: “Poštenje i patriotizam nijesu jedini uslovi za političke uspjehe. Oni treba da su temelj rada, ali oni nijesu rad, nijesu uspjeh. A šta je svaka politika bez uspjeha?”¹⁴⁶ Srpska demokratija treba počivati i na *moralnoj snazi*, ali ona se “(...) mora pretvoriti u svestran intezivan nacionalni rad, u jedan stvaran opipljiv uspjeh”¹⁴⁷. Pritome, srpski demokratski nacionalizam mora u sebi razviti i *nacionalni egoizam*: “Mi se moramo naviknuti na to da postanemo jedna sebična nacija. Kod pojedinaca više humanosti, kod cjelokupnosti više egoizma.”¹⁴⁸ Nacionalni egoizam, to je “(...) osnovica savremene kulture, koju smo mi do sada suviše idealistički shvatali ...”¹⁴⁹, pa on treba da bude “(...) lozinka našeg budućeg djelovanja”¹⁵⁰. Etika i politika nacionalnog egoizma tek može dovesti

¹⁴³ “(...) i ako se budemo morali boriti - borimo se kao ljudi, jer je mnogo bolja otvorena borba od dosadašnjih zakulisnih spleta i sitnih čarkanja.” (Pogovor, cit. izd., str. 56.)

¹⁴⁴ Cit. djel., str. 55.

¹⁴⁵ Cit. djel., str. 55.

¹⁴⁶ Na pragu novog doba, cit. izd., str. 3.

¹⁴⁷ Cit. djel., str. 3.

¹⁴⁸ Cit. djel., str. 3.

¹⁴⁹ Cit. djel., str. 4.

¹⁵⁰ Cit. djel., str. 4.

do unutarSrpske i unutarbosanske tolerancije i solidarnosti u odnosu na vanjske napade.¹⁵¹

Sa pozicija svog pojma demokratije, pojma realne politike i preferencije etike nacionalnog egoizma Stojanović sada potencira: “Poezija i teorija moraju uzmaći pred praktičnim i realnim životom.”¹⁵² No, sad se tu uspostavlja veza s njegovom kritikom inteligencije i njenom ulogom u demokratiji i nacionalnoj politici. Pledirajući za više ljubavi “(...) prema ovom bijednom narodu (...)”¹⁵³, a ona je “(...) podloga velikog napora, velikih djela (...)”¹⁵⁴, akcentira kako ovog patriotskog osjećanja “(...) nema u obilju ni kod naše inteligencije (...)”¹⁵⁵. Inteligencija je, na drugoj strani, sukrivac za pogrešno shvatanje demokratije. Srpska demokratija je “meka i jednostrana”, ona je “bez svježine, bez klasnog ili nacionalnog egoizma”¹⁵⁶ jer su joj “dali boju teoretičari i ljudi iz ravnice” i jer su njome “upravljali profesori”¹⁵⁷. U ovom kontekstu Stojanović dovodi u vezu pojam demokratije i pojam nacionalnog egoizma: “Snaga svih ostalih demokratija leži upravo u njihovom egoističnom organizovanju s *podlogom* jake discipline.”¹⁵⁸ Demokratija nije protivrječna ideji nacionalizma, naprotiv: “Demokratija mnogo duguje nacionalizmu. Ona je sad najjači oslonac.”¹⁵⁹ No, srpska inteligencija, “(...) glavni pobornik demokratije, zanemaruje nacionalni egoizam i misli da je Evropa - **Aeroag** pravde, a ne hrvaška arena (...)”¹⁶⁰.

¹⁵¹ Cit. djel., str. 4.

¹⁵² Cit. djel., str. 4.

¹⁵³ Bosanske investicije, cit. izd., str. 2.

¹⁵⁴ Cit. djel., str. 2.

¹⁵⁵ Cit. djel., str. 2.

¹⁵⁶ Srpska demokratija iz mojih bilježaka, Pregled, Sarajevo, br. 4-5 (15. maj), 1912., str. 200.

¹⁵⁷ Cit. djel., str. 200.

¹⁵⁸ Cit. djel., str. 201.

¹⁵⁹ Cit. djel., str. 201.

¹⁶⁰ Cit. djel., str. 201.

Ona misli “(...) da je dosta stvoriti veliku političku partiju, da se stvori kulturna nacija i slobodna država”¹⁶¹.

Inteligencija zaboravlja: “Vaspitati i organizovati narod to je prvi novi zadatak demokratije. To je teška stvar, ali nije nemoguća.”¹⁶² Demokratija treba preferirati dužnosti, a manje isticati prava i razvijati se manje kroz partije, a više kroz više “kulturnih liga i privrednih zadruga”¹⁶³. Demokratija se treba učiti u praksi, nju treba respektirati tako što će se unositi u mase, bez kojih nema politike, niti demokratija može imati uspjeha ako u njoj nema organizovanja discipline, podjele rada i političkog usavršavanja.¹⁶⁴

Politika nacionalnog egoizma podrazumijeva i realne uvide u odnose između kvaliteta i kvantiteta srpskih nacionalnih snaga. “Nikad nismo činili sravnjenje s protivnicima. Fantazija je uvijek više odlučivala nego zrelo razmišljanje, uvijek više osjećaj pravde nego osjećaj naše snage.”¹⁶⁵ Zapadnoevropska demokratija skinula je sa sebe *veo humanosti* a postavila je “(...) snagu kao jedino sredstvo za postizanje uspjeha”¹⁶⁶. Srpska demokratija nije vidjela ove zahtjeve u pogledu metoda i ciljeva evropske demokratije, njenih *kulturnih sestara*: ona je “(...) visila, djelomično i danas visi, između volje i računa zapadnjaka, sudbine i fantazije”¹⁶⁷.

Srpska inteligencija, taj *voda demokratije*, nije opazila suštinu savremene demokratije u Zapadnoj Evropi, i otuda jalovost srpske političke borbe. Srpska inteligencija “ (...) izašla je bila iz prirodnog

¹⁶¹ Cit. djel., str. 201.

¹⁶² Cit. djel., str. 202.

¹⁶³ Cit. djel., str. 202.

¹⁶⁴ Cit. djel., str. 202.

¹⁶⁵ Cit. djel., str. 202.

¹⁶⁶ Cit. djel., str. 203.

¹⁶⁷ Cit. djel., str. 203.

shvaćanja života, a nije ušla u intelektualno”¹⁶⁸. Ona je bila *imitator*, *nespreman precrtič*, preuzimala je *ideološki altruizam* iz Zapadne Evrope i unosila ga “(...) u naš praktični egoizam, privatni i nacionalni. Zapadnog egoizma nije niko ni primijetio. Slikana je sijena, ali nisu predmeti. Kao plod takve zablude naš demokratizam nije mogao imati nikakvih praktičnih rezultata.”¹⁶⁹ Dio inteligencije “(...) ostaje neizlječivo sanjalo (...) njezin život sastoji se u tužaljka nikad u radu borbi. Ona demokratiše, ali jezikom, sa lijenosti; ali nikad sa čekićom u ruci, nikad s radom. Orijent i demokratija, ženske i muške osobine, ne mogu se složiti u jednoj ličnosti u jednom narodu ili tačnije - kao izuzetak mogu, ali to je hermafroditski izuzetak - bez uspjeha.”¹⁷⁰ Zalaže se za demokratiju zasnovanu na snazi, višoj kulturi, na pravoj slobodi, na stvarnom radu, jer bez prave radinosti nema demokratije: “Demokratija je rad. Tačnije - ona je uslov za svestran privatni i državni rad. Američke Sjedinjene Države su primer i dokaz za to.”¹⁷¹ No, kod Srba bilo je obrnuto: “(...) kod nas je demokratija značila mehanu i - novine petparačke.”¹⁷² Vjeruje u novu generaciju, koja se “(...) trudi da ozbiljnije shvati i svoju i državnu ulogu”¹⁷³.

No, u shvatanju demokratije posebnu ulogu daje vođama. “Ni jedan režim, ni jedna ideja ne može napredovati bez jednog čovjeka kao predstavnika i kao vođe. Demokratija se razlikuje od ostalih režima samo tim, što se taj ‘jedan čovjek’ stvara izborom. Selekcija glasanja, mjesto selekcije plemena. Naročito primitivne demokratije moraju imati ovakvu ličnost koja je autoritetom jača od svih. Bez nje nema vaspitanja za demokratiju jer nema veta nad djetinjskim ispadima mase, a kod nas nije bilo prave organizacije niti je bilo jakih individua.

¹⁶⁸ Cit. djel., str. 203.

¹⁶⁹ Cit. djel., str. 203.

¹⁷⁰ Cit. djel., str. 203.

¹⁷¹ Cit. djel., str. 204.

¹⁷² Srpska demokratija (...), cit. izd., str. 204.

¹⁷³ Srpska demokratija (...), cit. izd., str. 204.

Ni danas nema. Stoga se vrlo često volja najgorih u narodu smatra voljom naroda”¹⁷⁴

Uz kritiku inteligencije i preferenciju vođa Stojanović i ovdje preferira seljački i trgovački stratum u demokratskom nacionalizmu i demokratskoj politici jer su ovi stratumi bili i kulturno i teritorijalno pokretljiviji nego profesorski i pravnički intelektualci.¹⁷⁵

Kritički osvrt

Nije sporno da je, poput drugih bosanskosrpskih intelektualaca, i Nikola Stojanović u bosanskohercegovačku misao onoga vremena unio relevantna teorijska shvatanja nacije (Glumpović, Mačini, K. Kautski). No, Stojanović pritome čini supstancijalnu grešku: uzima ove teorije za apsolutnu izvjesnost i kao neupitne kriterije za identifikaciju egzistencije ili neegzistencije nacija uopće, ovdje konkretno - Hrvata. Ona grupacija koja ne figurira po mjerilima tih teorija jednostavno - ne postoji kao nacionalni individualitet. Dogmatska aplikacija ove ili one teorije nacije je samoočigledna. Ovdje dogmatizam, zapravo, onesposobljava mišljenje da prepozna ono osebujno, konkretno-historijski specifično u razvoju ove ili one nacije, dakle ono što odstupa od generalizacijskih uobraženja ove ili one teorije. A upravo to odstupajuće u odnosu na neku apsolutiziranu teoriju nacije nikako ne govori da nacija nije u svom bivstvovanju, da ne figurira u svom osebujnom nacionalnom individualitetu. Nisu teorijske konstrukcije nacije nego sam konkretno-historijski život nacije mjerilo i izraz njenog bivstvovanja. Uostalom, nacija se opire svakom supsumiranju pod ovu ili onu njenu teorijsku definiciju, pa neovisno o njoj iznuđuje sama sebi priznanje i slobodu vlastitog opstajanja. Na drugoj strani, uvijek je pouzdan znak da je na djelu politički totalitarizam i nacionalistički hegemonizam onda kad se ova ili ona teorija nacije dogmatizira i

¹⁷⁴ Srpska demokratija (...), cit. izd., str. 201.

¹⁷⁵ Srpska demokratija (...), cit. izd., str. 203.

promovira u apsolutno mjerilo političkog priznavanja ili negacije ove ili one nacionalne egzistencije.

To se pokazuje i u mišljenju Nikole Stojanovića. Sve relevantne komponente srpskog etnocentrizma, nacionalizma-šovinizma ovdje su na djelu u svojoj punoj kristalizaciji. Tu je, prije svega, njegovo *mitološko utemeljenje*: kao i svaki drugi, tako se i srpski nacionalizam uobličava na tlu mitskih predstava koje dolaze iz dubine srpske povijesne tradicije. Zatim, tu je na djelu narcistički i halucinantno percipirana *nacionalna superiornost*: ona je i rasna, i intelektualna, i kulturna, i moralna, zapravo: totalna. U vezi s ovom predstavom jest, kao još jedna važna komponenta srpskog nacionalizma, zarobljenost uma u *etničke predrasude*. Nadalje, figurira opsesija srpskim *nacionalnim mesijanstvom*: poslanje je srpstva da nosi i afirmira ideje i vrijednosti slobode, kulture i civilizacije uopće. Potom, i to je susptancijalno za svaki nacionalizam, na djelu je ideja i zamisao totalne *dehumanizacije - degradacije* etnički Drugog. *Pežorativna etničko-psihološka karakterologija Drugog* sastavni je dio ovog manira dehumanizacije, ali može figurirati i samostalno kao relevantna predikacija srpskog nacionalizma. Isto tako, figurira i arogantna preferencija *asimilatorske* moći srpstva: njegov je i ekskluzivitet u pravu na asimilaciju etnički Drugog. Ideja i politika, otuda, *etničkog pansrbizma* i pripada supstancijalnim elementima srpskog nacionalizma. I *jezički hegemonizam* ulazi u njegova bitna određenja. Pseudoteorija o *prirodnim pravima* srpstva, također, sastavni je dio ideologije srpskog nacionalizma. *Teritorijalni ekspanzionizam*, zasnovan na etničkom pansrbizmu, dakle politika širenja srpstva u prostoru – vidjeli smo – i ovdje figura kao ključna dimenzija srpskog nacionalizma. U odnosu na Bosnu i Hercegovinu, srpski se nacionalizam pojavljuje kao *apsolutna negacija* njenog povijesnog, običajnog, duhovno-kulturnog, državno-pravnog i političkog individualiteta, a u odnosu na Bošnjake, on se bezobzirno deklarira kao *totalna negacija* njihovog nacionalnog individualiteta. No, krajnja je konzekvencija svih tih dimenzija srpskog nacionalizma, njihov krajnji sukus: *politika hegemonije* nad Drugim.

Srpski nacionalizam jest i *pansrpski i velikodržavni hegemonizam*. Mada su i drugi bosanski Srbi slijedili zamisao i razvijali koncepciju srpskog nacionalizma, ipak, u historiji socijalne i političke misli u BiH, Stojanovićevo mišljenje ima posebno mjesto upravo po tome što je, iako u sažetom obliku, formuliralo i publiciralo *idealno-modelski* lik srpskog šovinizma-nacionalizma.

Unutar ovakvog mišljenja nacije i nacionalizma ni Stojanovićev pojam demokratije ne može izaći iz retoričkih, ispraznih, formalističkih pledoaja. Do kraja je inkonzistentan njegovom nacionalizmu. Tako, naprimjer, njegova kritička analiza katoličkog klerikalizma sadrži u sebi i racionalnih uvida. No, liberalno-demokratski diskurs u toj kritici pokazuje se formalnim i verbalnim: ta je kritika, suprotno tom diskursu i njegovoj aksiologiji, instrumentalizirana kao sredstvo totalnog poricanja hrvatskog nacionalnog individualiteta, pa je tako izgubila svoje racionalne, emancipatorske dimenzije. Nadalje, recepcija *antisemitskih predrasuda* i politike *dehumanizacije Jevreja* uopće, što, inače, uz fanatični nacionalizam, pripada najreakcionarnijim aspektima njegove socijalne i političke misli u cjelosti, (a, usto, ti će se motivi naći i kod drugih bosanskosrpskih autora, npr. kod V. Pelagića i R. Radulovića), ni na koji način nije korespondentna sa liberalnom filozofijom i demokratskom aksiologijom, na koju se poziva. Pledirajuća ideja bosanske državopatriotske svijesti te pledoaje za kulturu koegzistentne konvergencije između unutarbosanskih socijalnih, političkih i vjerskih subideniteta nepremostivo je, supstancijalno je u protivrječnosti s njegovim etničkim pansrbizmom, totalnim poricanjem nacionalnog identiteta Bošnjaka te iracionalnom srbizacijom njihove cjelokupne historije i njenih markantnih ličnosti. Favoriziranje moći, sile, asimilacije, superiornosti, mesijanstva i nacionalnog egoizma kao normativnih ideala u međunarodnim odnosima inkonzistentno je demokratskoj aksiologiji, za koju retorički pledira.

Ali, uz ove, ovdje tek ilustrirane ali karakteristične kontradikcije, posmatrano samo za sebe, Stojanovićevo poimanje demokratije je dodatno insuficijentno.

Prije svega, njegova teza o demokratiji i njenoj sintezi s aristokracijom u srednjovjekovlju nema nikakvo historijsko utemeljenje. Još se manje hipostaza seljačkog stratuma kao izvorišta srpske demokratije može racionalno braniti. Gotovo mitsko favoriziranje harizme vođa, također je nespojivo s demokratskim ethosom. Utemeljenje demokratije na rasnoj snazi naroda je militarističko, a ne demokratsko. Njegovo mišljenje, koje se u cjelini kreće logikom radikalne antagonističke divergencije između naroda, samo po sebi je antidemokratsko. Još više, njegovi pojmovi demokratskog nacionalizma i nacionalnog egoizma u sebi su protivrječni i neutemeljeni. Intelektualni elitizam, kojem je, navodno, zadaća da izvana u mase unosi svijest o demokratiji, također ne korespondira sa izvornim značenjem demokracije: izvodi je iz nepremostive diferencije između, rekli bi, *pasivne materije* - masa i *aktivnog uma* - odabrane, aristokratske inteligencije.

Iz ovih insuficijencija i inherentnih inkonzistencija vidi se kako Nikola Stojanović, mada se u permanenciji poziva na zapadnoevropski liberalni i demokratski ethos, nije, u suštini, uspio razumjeti autentične dimenzije i supstancijalne vrijednosti moderne demokratije. No, to je, između ostaloga, i nužna konzekvencija njegovog mitološkog poimanja srpskog nacionalizma.

Esad Zgodić

NIKOLA STOJANOVIĆ:

Contribution to a critical history of social and political thought in Bosnia and Herzegovina

Abstract

In the critical, but not indifferent or idolatrous, interpretation of the history of social and political thought in Bosnia and Herzegovina, the published work of Nikola Stojanović is characteristic for having formed, in the paradigmatic sense, the ideology and politics of Serbian nationalism in the early twentieth century during the period of Austro-Hungarian rule in Bosnia. This manifests itself in his denial of the national individuality of the Croats and in trivial elements of antisemitism. It is also expressed in the negation of the Bosniac national individuality and in a pan-Serbian perception of Bosnia and Herzegovina as an ethnically Serb country. At the same time, it also demonstrates the internal ideological components of Serbian nationalism, such as territorial hegemonism, ethnic pan-Serbism, national narcissism, Serbian messianism, and so on. Although it does also express some features of liberal values, these are no more than rhetorical, given that they are wholly inconsistent with his nationalism, based as it is on racist theories and biologicistic, socio-Darwinist discourse. Any critical reconstruction of the history of doctrinal nationalism in this region must therefore take seriously into consideration the political thought of Nikola Stojanović, who ended his political career – a fact more or less unknown to the public here – as the ideologue of the chetnik-fascist movement of Draža Mihailović.